

עברית וערבית יחד בז'אנר חדשני: בספרות ילדים היהודי מוצג כ"אחר"

שרה זמיר, לאה ברץ

ספרות הילדים עשירה בטקסטים החושפים את דמותו של ה"אחר". טקסטים אלו גורמים להפנמה של מסרים שחלקם תורמים לקבלת האחר והשונה, ובכך תורמים לחיזוק בריאותו הנפשית של הילד, וחלקם מעוותים את דמות ה"אחר" ומביאים, במקרים קיצוניים, לחוסר יכולת לקבל את ה"אחר". במסגרת המאמר הנוכחי בחרנו לבדוק את הסוגה החדשנית בספרי ילדים, ספרות כתובה בדור לשון כיחידה אורגנית אחת, עברית-ערבית, סימולטנית, על ידי שתי סופרות שונות שכל אחת מן השפות היא לגביה שפת האם: תמר ורטה ויונס עבד אלסלאם.

מניתוח הספרים שלהלן, עולה כי זהותו של הערבי, מי שהיה "האחר הנצחי" בספרות הישראלית, היא הזהות הדומיננטית והשורשית: הערבי יודע מנין הוא בא ולאן הוא הולך, והוא מוצג כחלק אינטגרלי של הטבע. לעומת זאת היהודי הוא זה המוצג כ"אחר" ובדימוי הניתן לו בטקסטים הוא אינו ממלא, ולא יכול למלא, תפקיד של אבן פינה ביחסים שבין שני העמים.

ד"ר שרה זמיר היא ראש תכנית מנהל מערכות חינוך לתואר ראשון, המכללה האקדמית לחינוך, אחווה, ומרצה בשלוחת אוניברסיטת בן-גוריון באילת.
ד"ר לאה ברץ היא ראש החוג לספרות, המכללה האקדמית לחינוך, אחווה.

ה"אחר" – שונה וזר בתפיסה הפוסט־מודרנית

מושג ה"אחר" עומד היום במרכזו של כל דיון פילוסופי על אודות מי שאינו שייך במישרין לקבוצה המרכזית. ה"אחר" נתפס לעתים כאויב, כמאיים על הפרט, או על המשך קיומה של הקבוצה, ולעתים כאדם זר. בדרך כלל הוא אינו חלק אינטגרלי מן החברה שהוא חי בתוכה. מבחינות רבות הוא דומה לה, אבל נתפס כשונה.

כדי ללמוד על מקומו של ה"אחר" יש לבסס את הבנת מהותו, החל מתפיסתו של הגל ועד השימוש שעושים בו הפילוסופים הפוסט־מודרניסטים. על פי הגל (Plant, 1983), שהיה בין הראשונים להגדיר את המושג, ה"אחר" הוא בעצם חלק מתודעת עצמנו, מעין ישות דיפרנציאלית העלולה לעורר בנו עוינות מעצם זרותה. לדידו, רק תהליך רוחני של סינתזה עם הישות האחרת תוביל את האדם לפתרון אנטגוניזם זה.

בתפיסה הפוסט־מודרנית משמש ה"אחר" כשונה וזר. הוא אינו חלק מן החברה, אינו מעורב בקהילה ואינו נתפס כחבר בה. הקשר שלו לחברה אינו אימננטי מבחינה תוכנית אלא רק מבחינה טריטוריאלי פיזית. הדבר חשוב מפני שהזכות לתרבות מקנה הזדהות עם הקבוצה וזו מקרינה גם על הבניית הזהות האישית (איזנשטדט, 2003).

לוינס (2004) טוען כי "ההומניזם ההולם לאמיתו הוא ההומניזם של האדם האחר". הוא מחלק את ההומניזם לשתי קבוצות, ההומניזם הישן וההומניזם החדש. ההומניזם הישן לא היה הומני דיו ולא התחשב באחר. לכן יש לראות בהתחשבות באדם האחר את קנה המידה וליישם את רצונותיו ומאווייו. על פי בובר, יחסי אנוש מבוססי אמון יכולים להירקם רק אם נתייחס אל האחר כאל "שותף במאורע חיים" ("partner in a living event") ולא כאל אובייקט. היחס בין האובייקט לסובייקט הוא יחס כפול: "אני-אתה", "אני-סתם" ו"אני-לז", והללו הם "שני אבות ההיברות" (Buber, 1965).

פרויד מסביר את תכונות ה"אחר"

ל"אחר" יש תפקיד חשוב בעיצוב הזהות והדימוי העצמי של כל קבוצה. "האני הקיבוצי" מאפיין את עצמו מגדיר את עצמו על ידי הנגדתו ל"אחר קיבוצי" (זמיר, 2006). ה"אחר", שאת אמינותו אנו שוללים אינו נבחר על ידינו באופן

מקרי, ובאופן פרדוקסלי, מצד אחד, הוא מצוי ביחס של "קרבה" לקבוצה, ומצד שני, נתפס כמתחרה וכמאיים.

ממה נובע החשש ללמד את מה שקשור בעולמו של הזר או האחר? פרויד (Freud, 1997) מסביר כי אנו מייחסים ל"אחר" תכונות שטניות, ומכנים אותו "זר", כשאנו מרגישים כי יש ביכולתו להרע לנו. הדבר נובע מחרדה המציפה אותנו בשל דחף רגשי שדוכא. כאשר אנו נאלצים לחשוב על הזר או ללמוד אותו, מיד עולה בתודעתנו עוינות. זוהי קטגוריה בסיסית של המחשבה האנושית. כל קבוצה, אף הפרימיטיבית ביותר, מגדירה את עצמה על ידי הגדרת ה"אחר" שלה. ה"אחרות" היא פן קוגניטיבי של המחשבה הדואלית על אודות טוב ורע, אלוהים ושטן, שמאל וימין.

הסוגה החדשנית בספרי ילדים היא ספרות כתובה בדו-לשון, ערבית-עברית, סימולטנית, על ידי שני סופרים שונים שכל אחת מן השפות היא לגביו שפת האם. מחקר זה, הבוחן את ספריהם של הסופרים תמר ורטה ויונס עבד אלסלאם, מבקש ליחד מקום לספרים שנכתבו מלכתחילה עברית - ערבית, כיחידה אורגנית, בניגוד לספרים אשר נכתבו, תחילה, בשפת מקור אחת ורק לאחר מכן תורגמו. יתרונותיו של טקסט שנכתב מלכתחילה עברית-ערבית הם בכך, שהוא חוסך את הבעייתיות הנובעת מפעולות התעביר של טקסט משפה לשפה (שביט, 1996).

כתיבה הדדית יוצרת חוקיות שונה: אין טקסט כופה ואין טקסט נכפה. העיון ביצירות ייעשה בשלושה מישורים: המישור הראשון יתמקד בסיפור (story) היינו, בהבנת העלילה, הרקע שלה, המקום, הזמן ועיצוב דמויות הגיבורים. המישור השני יתמקד ברובד השיח (discourse): בקטגוריה זו כלולים כל המילים, הניבים והביטויים שלהם משמעות אידאולוגית פוליטית. המישור השלישי, המשמעות (significance) מתמקד בפרשנות הנגזרת מן הסיפור (סטפנס, 1992).

ספר ראשון: רים הילדה מעין חוד, מאת תמר ורטה ויונס עבד אלסלאם, (1999), הקיבוץ המאוחד.

הסיפור (story): הסיפור מסופר דרך עיניה של הילדה, רים, המציגה עצמה כרופאת חיות וכצלמת שצילמה את כל תמונות בעלי החיים בספר. מקום מגוריה הוא עין חוד. עלילת הסיפור מתארת את אהבתה הגדולה לבעלי חיים. היא מוצאת כלב שחור גדול, רזה ופצוע. הכלב מתואר כמסכן ובעל מבט עצוב.

היא מבקשת לטפל בו. בתום החופש הגדול היא פוגשת חתלתולה ג'ינג'ית מותשת שגם אותה היא מבקשת לאמץ. ההורים דוחים את בקשתה בטיעון, כי כלב וחתול הם אויבים, ולא ייתכן שיחיו בצוותא. רים מנסה לשכנע אותם ובסוף היא מצליחה. לא רק שהכלב והחתולה חיים בצוותא, אלא שהכלב עוזר למצוא את הגור הקטן של החתולה שהלך לאיבוד.

השיח (discourse): בסיפור זה, לשמות הגיבורים ולשמות המקומות נגיעה לסכסוך הישראלי-ערבי. לדוגמה: העלילה מתרחשת בכפר עין-חוד. השימוש במינוח כפר כמקום התרחשות מגדיר את המרחב הפיזי של הקיום הערבי (זאת, בניגוד למושגים כגון "קיבוץ" או "מושב", המתארים את מרחב ההתיישבות החקלאית של ישראל היהודית, כיום). הכפר מכיל את השדה הסמנטי של המסמן הערבי. השימוש בשם ההיסטורי עין-חוד הוא חזרה אל המקורות טרום מלחמת השחרור, כיום המקום נקרא עין-הוד. תושביו של הכפר עין-חוד נמלטו במלחמת העצמאות אל ההרים ורק לאחרונה התירה ממשלת ישראל לחדש את היישוב בשמו הערבי.

דוגמה נוספת היא שימוש במילים ערביות אותנטיות, שחלק מהן משולב בטקסט העברי, ללא תרגום. למשל, הכותבים לא ראו צורך לתרגם את המילה "מבסוט", שלפי הבנתם שגורה בפיו של הישראלי דובר העברית. מילים נוספות בערבית, המשולבות בטקסט בתרגומן העברי המובא בסוגריים, לקוחות מחיי התרבות הערבית, כמו: חג הקורבן (עיד אל אדחא), שמות גיבורים, שאטר – תלמיד חרוץ, ומילים נוספות.

המשמעות (significance): מערכת היחסים של רים עם חיות המחמד היא דרך לתאר את תפיסת העולם בדבר האמונה שניתן לשנות את העולם ולחיות בו באחוזה. הסיפור על הכלב השחור ועל החתולה הג'ינג'ית הוא אמצעי לחשיפת האידאולוגיה הסמויה שהכותבים מאמינים בה – דו-קיום. השכנים כבר למדו שכלב וחתול יכולים להיות חברים (עמ' 22). רים מבקשת להוכיח, כי "כל הפתגמים והאמרות טעו" (עמ' 14). כילדה, היא מנסה להתריס כנגד העולם המקובע של המבוגרים, הגורסים כי דברים מנוגדים אינם יכולים לשכון בכפיפה אחת. על פי תפיסתה ניתן בהחלט לשבור את מעגל האיבה. לשם כך היא מביאה הוכחה מן הטבע: כשם שכלב וחתול יכולים לשכון ביחד, למרות הדעה הרווחת כי דבר כזה לא ייתכן, קל וחומר בני אנוש.

ספר שני: החלום של יוסף, מאת תמר ורטה ויונס עבד אלסלאם (2004), עם עובד.

הסיפור (story): סיפורו של יוסף מסופר דרך עיני ילד ומתמקד בחלומו לקנות אופניים, אולם תוך כדי כך אנו "שומעים" את סיפורה של סבתו. מקום התרחשותו של הסיפור הוא מחנה פליטים, המתואר בפירוט רב: מקום ללא כבישים, ללא מדרכות, רק סימטאות ובורות. בציר העלילתי אנחנו פוגשים את חבריו של יוסף האוספים כסף לקניית אופניים. גם יוסף רוצה בכך, אלא שהוא ילד חולמני. המוצא נחמה לעלבונות שהוא סופג מחבריו אצל סבתו. זו מספרת לו את סיפור חייה, ויוסף מתרגם אותו לצבעים. הדבר קורה, כאשר המורה מודיעה כי תיערך תחרות ציורים. יוסף בוחר לצייר את יפו, עיר הולדתה של הסבתא. ציורו זוכה בפרס, והפרס הוא, כמובן, אופניים.

השיח (discourse): כאן נחשף עולם טעון של מילים ומושגים. מקום מגוריו של יוסף הוא מחנה הפליטים. ברקע שומעים את קול המואזין, וסבתו קוראת בקוראן. שמות הגיבורים: עסאן, סברין, כיפאח וסאחר, הם שמות האופייניים למייליה שיוסף חי בקרבו.

המשמעות (significance): ברמת התובנות של הילד הצעיר, הסיפור נועד להראות כיצד ההתמדה משתלמת, כיצד מגשים יוסף את חלומו. בחירת השם אינה מקרית, משום שהוא נשען על דמותו של יוסף בקוראן. אלא שסיפורו של הילד משמש מסגרת לנארטיב של כותבי הסיפור. סיפורה של הסבתא הוא סיפור כפרה שאינו קיים, שהשתמר רק בתודעתה, ובאמצעות הכושר הרטורי שלה היא מצליחה "לקחת" אליו את הילד.

הכפר^(*) של הסבתא נהרס במלחמה הגדולה (הישות ההורסת היא ה"אחר" המרומז), ותושביו הפכו לפליטים. הזיכרון הפרטי שלה הוא למעשה הזיכרון הקולקטיבי. היא זוכרת כל בית, כל עץ, ושומרת את מטפחת הראש ואת המפתח הגדול. בכונה, לא נאמר במפורש מהו שמו של מחנה הפליטים. יש בכך אמירה

(*) הכפר – יישוב קבע חקלאי, על פי רוב, בעל היקף מצומצם. מקור השם במושג הארמי כופרא. חיי הכפר היו הצורה הראשונה של חיי הקבע, לאחר שתרבות גידולי השדה החלה להחליף את תרבויות הצייד והדיג. חיי הכפר הופיעו, לראשונה, בדרום-מערב אסיה, כנראה, כעשרת אלפים שנה לפנה"ס. עבודת האדמה, שהיא העיסוק העיקרי של רוב תושבי הכפר, היא הגורם היסודי לעיצוב התכונות האופייניות לחברה הכפרית. על מבנהו של הכפר ועל אופיים של תושביו משפיעים במיוחד התנאים החקלאיים הטבעיים של המקום

גאור-פוליטית המכוונת את הקורא אל שלל האסוציאציות שיש לו לגבי עולם נתון. הטבע שהסתבא מתארת הוא טבע ירוק, וכך מצייר אותו יוסוף. כאשר הוא מצייר הוא מתואר כאחוז אמוק. יוסוף עובר תהליך של טראנס כדי לחזור אל הזיכרון הקולקטיבי. המטפחת והמפתח של הסבתא הם סימבולים על-תרבותיים שבאמצעותם היא מכוננת את זהותה כפליטה. היא אינה מורידה את המטפחת מראשה כסמל לקביעות, אותה קביעות שהיא חסרה, בפועל. גן העדן של סבתא הוא גן העדן האבוד, היא גורשה ממנו, ובתמורה מבקש הילד לחזור אליו באמצעות הציור.

קו אידאולוגי חדש בספרי הילדים

ניתוח הטקסט מעיד כי זהות הערבי, כמי שהיה "האחר הנצחי" בספרות הישראלית, היא הזהות הדומיננטית והשורשית: הערבי יודע מנין הוא בא ולאן הוא הולך, ומוצג כחלק אינטגרלי מהטבע. לעומתו, היהודי הוא זה המתואר כ"אחר", מבחינת זהותו.

עוד עולה מן הניתוח, כי למרבה הצער אין בטקסט כל נקודות חבירה בין זהות אחת לשנייה ותפיסות העולם נותרו מבודדות כשהיו. זהות היהודי כמעט ואינה קיימת בטקסט, אלא רק במרומז.

בניגוד למחקרים של פירר ועדואן (1997), שמצאו שרוב הספרים הישראליים בהיסטוריה ובאזרחות כופים, עדיין, על ההיסטוריה את המשמעות הציונית הקלאסית, הרי שספרי הילדים בדו-לשון מסמנים קו אידאולוגי חדש: אכן, יש בספרים הללו משום מפנה תודעתי אך, לצערנו, עדיין אין חבירה עם דמותו של ה"אחר" – שכן הלה רק הוחלף.

רשימה ביבליוגרפית

יצירות מקור

- ורטה תמר ועבד אלסלאם יונס (1999), **רים הילדה מעין חוד**. הקיבוץ המאוחד.
 ורטה תמר ועבד אלסלאם יונס (2004), **החלום של יוסף**, עם עובד.

ספרות מחקר

- איזנשטדט, ש"נ (2003), **זהויות קולקטיביות**, אזרחות וזירה ציבורית, ירושלים: מכון ואן ליר.

- זמיר, ש' (2006), "ממדינה מגויסת למדינת אזרחיה", *הד החינוך*, כרך פ', גיליון 9, הסתדרות המורים, עמ' 42-48.
- לוינס, ע' (2004). *הומאניזם של האדם האחר*, ירושלים: מוסד ביאליק.
- שביט, ז', (1996), *מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים תל-אביב*: האוניברסיטה הפתוחה.
- פירר, ר', ועדואן, ס' (1997). "אני הגיבור, אני הקורבן: מחקר השוואתי על הצגת סיפור הפליטים ב-48 בספרי הלימוד הישראליים והפלשתיניים", *פנים*, 3, עמ' 43-50.
- Buber, M. (1965). *The Knowledge of Man*, N.Y: Harper Books.
- Stephens J. (1992), *Language and Ideology in Children's Fiction*. London & N.Y: Longman.
- Freud, S. (1997). *The Uncanny, in Writing on Art and Literature*, Ed. Hamacher And Wellbery, Stanford University Press California.
- Plant, R. (1983). *Hegel: An Introduction*. Oxford: Blackwell/

